

sociologijska obilježja hrvatskoga ruralnog prostora

maja štambuk

institut za društvena istraživanja,
zagreb, hrvatska

seoska zajednica

—→ Hrvatsko ruralno područje koje zauzima više od 90% nacionalnoga teritorija,¹⁾ i na kojemu živi blizu polovine pučanstva (46,0% u 1991) u oko 6.500 seoskih naselja, posljednjih je pedesetak godina demografski, socijalno i gospodarski sustavno zapostavljano. U Domovinskom ratu, intenzivna srpska pustošenja velikog prostora i dugotrajna okupacija dodatno su otežali prilike u periferijskim dijelovima zemlje. Mnoga su sela i mali gradovi razoreni, raseljeni, socijalno dezintegrirani ili su im funkcije izmijenjene zbog drukčijeg statusa granica nakon osamostaljenja hrvatske države.

Malo je ruralnih područja u Hrvatskoj za koje se može kazati da su primjerenoreno razvijena. Čak i u okolici Zagreba, u njegovoj sjeni, jedva preživljavaju mnoge seoske općine. Kao posljedica dugotrajnih negativnih tendencija i rata može se pretpostaviti da je nerazvijenost ruralnih područja u porastu, da je stanovništvo sve siromašnije, da odlaze svi koji mogu. S druge strane, takva zapuštena i zaboravljena područja, nikoga ne privlače. Stoga nas čeka golem i složen posao obnove, revitalizacije i socijalno-gospodarske rekompozicije (diversifikacije) seoskih zajednica i cijeloga prostora.

Između 80 i 90% hrvatskih sela zahvaćeno je depopulacijom. Naročito osjetljivi dijelovi zemlje, kao što su otoci i brdsko-planinski predjeli zahtijevaju posebnu brigu države i specifična društvena i gospodarska rješenja.

1) Kategorije poljoprivrednog zemljišta pružaju se na 3.208,105 ha (57%), a šume pokrivaju 2.077,578 ha (ili 37%) površina (1991). Preostaje oko 370.000 ha (7%) izgrađenog i »ostalog« zemljišta, dakle, prostora koji zauzimaju gradovi, sela, prometna i druga infrastruktura, neplodne površine i ostalo.

Ti krajevi s velikom i spontano nezaustavljivom demografskom i socijalnom degradacijom traže velika i dugotrajna državna ulaganja. U tim se prostorima, tek pošto se uz potporu države uspostavi demografska, gospodarska i društvena ravnoteža, može očekivati autonomni razvitak.

Za budućnost Hrvatske nepoželjno je da se i dalje smanjuje udio ruralnog stanovništva. Razvitak ruralnih područja temelj je gospodarske i društvene kohezije svake zemlje (i zajednice zemalja) pa je ta zadaća od strateške važnosti za Hrvatsku. Važan cilj opće strategije razvitka Hrvatske mora biti da na svim razinama poveže svoje ukupne ljudske, kulturne, prirodne i gospodarske potencijale, a osobitu brigu posveti ravnomjernom razvitku ruralnih prostora.

socijalni sastav stanovništva

Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu 1991 iznosio je prije rata 9,1%. U nekim dijelovima zemlje poljoprivredno stanovništvo je gotovo iščezlo, posebice na otočkome i obalnom području. Ono je znatno starije od nepoljoprivrednoga: najmlađi kontingenti, za razliku od najstarijih, vrlo su slabo zastupljeni. Razina je obrazovanja niska, u pojedinim regijama poremećena je i struktura po spolu. Ipak, valja podsjetiti da je dio seljaka zapošljavanjem u nepoljoprivredi prešao u status seljaka-radnika i da, dakle, nije (posve) izgubljen za poljoprivredu. Međutim, većina je napustila poljoprivredu, ili zbog starosti ili preseljenjem u grad na neki nepoljoprivredni posao. Oni koji su ostali i koji se bave samo poljoprivredom ne pokazuju osobitu vitalnost.

Seljaci osiguravaju duhovni i materijalni kontinuitet seoske zajednice, pa iako njihov broj opada i u njoj više nisu dominantni društveni sloj, njihov utjecaj na socijalni život sela iznimno je velik. Kolikogod je pad njihova broja velik i neprimjeren potrebama stanovništva, industrije i izvoznih mogućnosti hrvatske poljoprivrede, oni u gospodarskom smislu još uvijek čine relevantan potencijal (263.000 aktivnih seljaka 1991). Njihov udio u ukupnome djelatnom stanovništvu bio je 13,0%, a 27,7% u ukupnoj ruralnoj djelatnoj populaciji. 'Ulaskom' nepoljoprivrednih djelatnosti u seljačku obitelj ona se gospodarski i društveno stabilizira. Heterogenizacija gospodarske, društvene, kulturne strukture osigurava budućnost ruralnim aglomeracijama. Mješovita domaćinstva zastupljenija su u regijama s raznolikom gospodarskom i financijskom strukturom, dakle, u razvijenijim regijama. Veći udio mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava u ukupnom broju domaćinstava pridonosi demografskoj i gospodarskoj stabilnosti kraja. Stoga bi u razvojnim projektima valjalo predvidjeti otvaranje novih radnih mjesta, posebno vodeći računa o primjerenom broju radnih mjesta za žene. Poljoprivreda i seljak u modernom (moderniziranom) selu usko su povezani s ostalim djelatnostima i zanimanjima, izvan a također i unutar same obitelji. Zato danas svako izdvojeno promatranje i 'rješavanje' poljoprivrede nigdje ne daje uspješne rezultate. Planiranje cjelovitoga, integralnog razvitka manjih prostornih cjelina, na principima održivog razvitka, pokazalo se uspješnim modelom oživljavanja i napretka nerazvijenih ruralnih krajeva.

Neka domaća iskustva, a naročito strana, pokazuju da novi stanovnici, kojih je još premalo u našim selima (doseljenici, vikendaši ili sezonski stanovnici), čine važan element u stvaranju socijalne dinamike. Da oni uz au-

tohtono stanovništvo tvore osnovicu za stabiliziranje i daljnji prosperitet seoske populacije. Stoga su mjere za poticanjem doseljavanja u seoska naselja neophodan element plana obnove seoskih područja.

poljoprivredne obitelji i gospodarstva

U europskoj poljoprivredi uglavnom nema poljoprivrede bez obitelji, ali je ima bez seljaka, dakle bez onih koji se isključivo bave poljoprivredom. Zato o obilježjima obitelji ovisi vrsta i važnost poljoprivrede, pa svaka promjena unutar obitelji razultira promjenama u proizvodnji na obiteljskom gospodarstvu. Iako se smanjuje broj poljoprivrednog stanovništva, u Hrvatskoj nije zabilježeno odgovarajuće smanjenje broja poljoprivrednih jedinica. Broj gospodarstava opada mnogo sporije nego broj poljoprivrednika, i prije rata 1991, bilo ih je 534.000. Visoka je isparceliranost, pa prosječno hrvatsko obiteljsko gospodarstvo ima pet odvojenih dijelova. Neprekidno se smanjuju površine poljoprivrednog zemljišta, zapuštaju se ili prenamjenjuju sve veće površine. Otvara se tako prostor za nove korisnike.

agrarna politika

Obiteljska gospodarstva i u prošleme državnom sustavu bila su temeljni oblik organizacije proizvodnje, ali nisu u agrarnoj politici zauzimali temeljno mjesto. Mjere i instrumenti posve su zanemarivali privatni sektor poljoprivrede. Ona se održala ali je kontinuirano propadala: smanjivala se i veličina prosječnog obiteljskog gospodarstva a povećavao prosječni broj parcela po gospodarstvu; smanjivao se udio obiteljskog poljoprivrednog sektora u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji.

Što se danas događa? Unutar hrvatske poljoprivrede razvija se nova podjela. Više se ne radi o suprotstavljenosti društvenoga i privatnog sektora, već u polariziranom interesima malih i velikih privatnih poljoprivrednih gospodarstava, odnosno interesa. To je situacija koju suvisla agrarna politika mora pratiti i usmjeravati na temelju prihvaćenih općih ciljeva. Nema poljoprivrede koja nije strukturirana, u kojoj nema raspona od posve sitnih do velikih gospodarstava, a unutar toga gospodarstava različitih proizvodnih umjerenja. I sva su na svoj način korisna ukupnoj poljoprivredi ili su korisna i s nekog drugog razloga. Struktura mora biti uravnotežena, a ako nije, zadatak je agrarne politike da je uravnoteži. Ako se dogodi da prevladavaju sitna gospodarstva i da njihov broj raste (što se događalo zadnjih desetljeća), ili da se zemlja koncentrira u sve manjem broju sve većih i većih posjeda, onda to nije uravnotežena struktura.

Što za nas znači uravnotežena struktura? To složeno pitanje pokušajmo raščlaniti s ruralnosociologijskog gledišta. U prvom redu valja poći od toga da je Hrvatska mala zemlja (sedam puta manja od Njemačke), da je neobičajenog oblika, da u klimatskome, političko-civilizacijskom i gospodarskom pogledu pripada srednjoj Europi i Sredozemlju. U Hrvatskoj su i sela mala (prosječno selo broji od 350 stanovnika), obitelji su malobrojne (prosječno seosko domaćinstvo ima 3,3 člana), stanovništvo je vrlo neravnomjerno raspoređeno. Na malom nacionalnom prostoru ima ravničarskih, brežuljkastih i planinskih krajeva, mnoštvo otoka (66 naseljenih), granice su Hrvatske preduge i na svima nisu dobri susjedi. Ovakvoj slici nužno odgovara i raznolika agrarna struktura. Ono što nama danas nedostaje je-

su srednje velika obiteljska poljoprivredna gospodarstva, koja su prema mnogim iskustvima i najvitalnija, jer se jedino ona mogu racionalno koristiti raspoloživom obiteljskom radnom snagom.

Spomenula sam da su iz različitih drugih razloga, dakle ne samo proizvodnih, korisni svi tipovi gospodarstva. Koji su to 'drugi razlozi'? Sa sociološkog motrišta, poljoprivreda je više od djelatnosti. Ona je način života, ona na specifičan način oblikuje obitelj, odnose u obitelji, njeguje određeni sustav vrijednosti. Selo u kojem dominiraju seljaci također je specifična socijalna zajednica koja njeguje običaje što olakšavaju rad i život pojedine obitelji, u kojoj su odnosi među obiteljima, pojedincima, naraštajima, spolovima gotovo kruto propisani. Zatim, različite grane poljoprivrede, različiti organizacijski modeli, različite kombinacije djelatnosti različito utječu i na izgled i zdravlje okoliša. I zato, kad taknemo u poljoprivredu, pokrenu se valovi različitih promjena. Te se promjene jednim dijelom mogu pretpostaviti, pa se one nepovoljne mogu izbjeći. Napomenimo da nemamo usvojenu strategiju razvitka ruralnih područja. Međutim, imamo strategiju razvitka poljoprivrede koja dominantno mjesto u strukturi poljoprivredne proizvodnje pridaju upravo obiteljskoj poljoprivredi. Poznavajući agrarnu strukturu, pretpostaviti je da se poljoprivredna politika opredijelila i za manji posjed, jer takav jest aktualni hrvatski obiteljski posjed. U obiteljskoj poljoprivredi koja je preživjela sve zapreke socijalističkog sustava uglavnom nema kapitala kojim bi ta poljoprivreda unaprijedila proizvodnju, otkupila ponuđenu zemlju, povećala stočni fond, opskrbila se strojevima. Svi dobro znamo da je to bila poljoprivreda preživljavanja, iz koje je odlazio svatko tko je mogao.

Izgledno je da se razvitak poljoprivrede ne može temeljiti na takvoj agrarnoj strukturi, pa stoga jedan od temeljnih razvojnih ciljeva mora biti njezino poboljšanje. Međutim, početne poticajne razvojne mjere i instrumenti moraju uvažavati sadašnje stanje, omogućujući gospodarstvima da se uspješno prilagode novim uvjetima i, pomažući im, da na nov način planiraju napredak i domaćinstva i gospodarstva. Smatramo da bi svakom gospodarstvu koje ima najnužnije uvjete za proizvodnju, dakle, određenu količinu zemlje i obučenu radnu snagu, valjalo pomoći da održi proizvodnju, jer to je od općeg nacionalnog interesa.

Posebna kategorija poljoprivrednih gospodarstava jesu tzv. mješovita gospodarstva, koja su višestruko korisna pa i njih valja uključiti u sustav poticajnih mjera. Gospodarski unaprijediti ruralni prostor prije svega znači heterogenizirati sve relevantne strukture: demografske, socijalne i gospodarske.

Uloga poljoprivrede i stočarstva u razvitku seoskog prostora jest strateška, ne samo zbog proizvodnje hrane, već i zato što najneposrednije povezuju, čuvaju i održavaju živim cijeli nacionalni teritorij.